

המגרב וישיבות הגאונים בבבל

בראי ספרות השאלות והתשובות (במאות ה'ט'-הי"א)

צבי גרונר

קשרי הקהילות היהודיות במגרב (צפון-אפריקה) עם ישיבות בבל החלו לפחות מאמצע המאה התשיעית.¹ קשרים אלה הגיעו לשיאם בדורות האחרונים של תקופת הגאונים (בשנות 970-1038 לערך), כאשר ראשי הקהילות במגרב קיימו התכתבות רצופה עם שתי ישיבות הגאונים (סורא ופומבדיתא, ששכנו באותו זמן כבגדאד) וביקשו את עצתן והשקפותיהן בכל הלכות החוק והמנהג היהודיים — דתיים ו'אזרחיים' — ענייני קהילה, פרשיות והליכים משפטיים, אמונות ודעות וכן פרשנות וביאור של הספרות המקראית והרבנית.

א. לטיבו של מוסד השו"ת — החידוש של תקופת הגאונים

התקשורת בין ראשי הקהילות בצפון-אפריקה לגאונים היתה בעיקר באמצעות שאלות ותשובות בכתב, אמצעי ששימש גם את הקהילות היהודיות האחרות מחוץ לבל שהיו בתחום ההשפעה התרבותית של ישיבותיה. ככלל, קובצו השאלות בקונטרס ('דרג') ונשלחו בנתיבי המסחר, באמצעות נציג רשמי של הישיבות. גם הגאונים השיבו באותה דרך, לפי אותו סדר שבו נשאלו השאלות.²

בראייה היסטורית ניתן לראות במוסד השאלות והתשובות ובספרותו את אחד החידושים הספרותיים העיקריים והתרומות הכולטות של תקופת הגאונים, שהוא גם אחד מהישגיה המתמשכים ביותר. הגאונים אף כתבו מכתבים לכותבים אליהם, בעיקר בעניינים בעלי אופי כללי או קהילתי.

נראה כי עיקר ספרות השאלות והתשובות שבידינו, לפחות אלה שנשלחו אל מחוץ לבל, מתקופת שיא היחסים בין הישיבות שבה לקהילות המגרב, היו אכן תשובות לשאלות מקהילות אלו (ורק מיעוטן נשלחו לקהילות אחרות, כגון ספרד ומצרים).³

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: בן-ששון, עמ' 185 ואילך. התייעוד שלו לתקופה שעד אמצע המאה התשיעית הוא חסר. ראה גם: הירשברג, פרק שישי. דיונו במגעים מסוף המאה השמינית (!) בעמ' 228-229 מבוסס על זיהוי לא מוכח של הילאי כהילאי בן מארי ולא הילאי בן נטרונאי הידוע יותר (שימש כגאון בשנות 896-904).

2 ראה: גרונר, מתודולוגיה, עמ' 3-4; גרונר, קונטרסים.

3 מרגליות כבר הרגיש בכך — ראה: מרגליות, עמ' 33; וכן הירשברג, עמ' 228.

הואיל והרוב המוחלט של השאלות והתשובות ששרדו מתקופת הגאונים והן ידועות לנו הן מאת הגאונים המאוחרים — דהיינו מפרק־הזמן שבעיוננו — סביר מאוד להניח שרבות מהן, אם לא רובן, אכן נשלחו למגרב, לרבות התשובות אשר יעדן המקורי אינו ידוע לנו.

קשרי הקהילות במגרב עם ישיבות הגאונים הגיעו לשיאם במערכת היחסים המיוחדת במינה בין בית־המדרש בקירואן, שבראשו עמדו רב יעקב בן נסים (נפטר בשנת 1006/7) ובנו רב נסים בן יעקב (נפטר 1062), ובין ישיבת פומבדיתא בראשותם של הגאונים רב שרירא (כיהן בשנות 968-1004) ובנו רב האי (כיהן בשנות 1004-1038).⁴ רב יעקב בן נסים היה הנציג הרשמי של ישיבות ככל בצפון־אפריקה ונשא בתארים מטעמן. לרב נסים בן יעקב הוענק על־ידי ישיבות ככל התואר 'ראש בי רבנן'. ישיבות הגאונים הפנו קונטרסים ותשובות מרובים מאוד אל תלמידי־חכמים אלה ובני חוגם. ניתן להתחקות על התכתבותו הענפה של רב יעקב במשך כעשרים שנה עד מותו, וזו כללה את איגרת רב שרירא גאון אליו, שהוא יצירה קלאסית בהיסטוריוגרפיה היהודית בימי־הביניים. רב נסים ראה את עצמו כתלמידו של רב האי גאון הודות להתכתבותו איתו. יצירתו הספרותית של רב האי שימשה מקור עיקרי ליצירותיו של רב נסים ולמסורת המשפטית שבידו. גם רב חננאל בן חושיאל (נפטר בשנת 1057 לערך), ראש בית־מדרש אחר בקירואן, קיים קשרים הדוקים עם ישיבות ככל וקיבל מהן את התואר 'ראש בי רבנן', כמו אביו לפניו ורב נסים אחריו. בפירושו של רב חננאל לתלמוד, שהיה בשימוש נרחב, הוא הסתמך במידה רבה על פירושיהם של רב שרירא ורב האי למסכתות שונות, והכלילם בפירושו, לפעמים מלה במלה.

את הקונטרסים הללו שכללו שאלות ותשובות ניתן להגדיר כיחידה בסיסית, הואיל והם ייצגו קבוצת שאלות שנשלחו על־ידי קהילה מסוימת לגאון מסוים בזמן נתון. בדיקת תוכנו של קונטרס עשויה לזרות אור על פעילויותיה, שטחי התעניינותה ועמדותיה של אותה קהילה בתקופה מסוימת. הקביעה שתשובה כלולה בקונטרס מסוים היא האמצעי המקובל ביותר להכרעה מתי ולאן נשלחה התשובה, שכן הקונטרסים כוללים מידע זה בראשיתם או בסופם. מה שנכון באשר לקונטרס כולו תופס לגבי כל אחת מן התשובות שבו, וכן גם להיפך: מה שנכון באשר לתשובה אחת בו — תאריך, משיב ומקבל — נכון לכל התשובות בקונטרס. לעומת זאת תשובות שאינן חלק מקונטרסים אינן כוללות מידע זה, פרט למקרים נדירים, המזמנים צירוף של נסיבות, כגון תשובה שצוטטה על־ידי בר־סמכא מאוחר יותר וכללה את המידע הדרוש לנו. מכאן חשיבות הקונטרסים. אולם רק קונטרסים מועטים כאלה נשתמרו בשלמותם. בתנאים הטובים ביותר אנו יכולים לזהות שרידים בלתי שלמים של קונטרסים מקוריים, או רשימות תוכן של קונטרסים, המאפשרים לנו לנסות שחזורים

4 ראה: אברמסון, מבוא, עמ' 17-19.

או קטעים של שחזור. גם הצלחה חלקית כזו דורשת עמל ומחקר מייגעים, הכרוכים בשיקול חשיבותו של כל פרט קטן.⁵ קונטרסים אלה ודאי אינם מהווים מדגם מדעי סטטיסטי, אולם הם — והשאלות שהם מכילים — מייצגים מאפיינים של זמנם ושל מקומם.

החוקרים עמדו זה מכבר על התועלת בשימוש בתשובות הגאונים לחקר ההיסטוריה היהודית של התקופה.⁶ אולם לא בתשובות עוסק מאמר זה אלא בניתוח השאלות שנכללו בקונטרסים ובבדיקה של מה שניתן ללמוד מתוכן על קהילות המגרב בעשורים האחרונים של תקופת הגאונים. מתוכן של שאלות אלה אנסה לשאוב מידע על פעילויותיהם הספרותיות, עמדותיהם ותחומי התעניינותם של השואלים.

אין מטרתו של מחקר זה לצבור מידע היסטורי טכני או עובדתי ואף לא לעסוק במה שמצוי בין השיטין בדבר התנאים הכלכליים והחברתיים, עניינו היחיד הוא בתחומי הפעילות הלימודית, הספרותית והתרבותית. אפרט אחדות מן השאלות שיש להציג, אשר התשובות עליהן עשויות לסייע בהבנת טיב העמדה של קהילות המגרב כלפי הישיבות בבבל ומערכת היחסים איתן: מה היה יחסן אל ראשי הישיבות (הגאונים), האם ראו בהם בני-סמך, בוררים או סתם רבנים מלומדים? מה היתה מידת הסמכות שהן ייחסו לגאונים לגבי יהודי המגרב? אם כבני-סמך, מה היה טיב הסמכות ובאלו עניינים הן קיבלו למעשה את מרותם? איזה סוג של שאלות הן היפנו אל בבל ובאלו טיפלו בכוחות עצמן? האם היתה מטרה לא-לימודית כלשהי בהפניית השאלות אל גאוני בבל? שאלות אלו יש לבדוק על רקע התקופה, שבה הוקמו בתי-מדרש עצמאיים בצפון-אפריקה, בספרד ובמקומות אחרים, ובכך פחתה תלותן של קהילות אלו במרכז הבבלי והתחיל התהליך שהביא לסיומה של תקופת הגאונים.

ב. לאופי הלימוד והפעילות האינטלקטואלית בקהילות המגרב

הנושאים שנדונו וכן המסכתות התלמודיות והיצירות הספרותיות האחרות שהועלו בשאלות אלו אל הגאונים עשויים לאפשר לנו לשחזר בפירוט כלשהו מה בכלל למדו יהודי המגרב ומה היו מנהגי הלימוד שלהם? ביתר פירוט: האם למדו מסכת אחת או

5 במאמרי על הקונטרסים זיהיתי, שחזרתי ותיארתי חמישה קונטרסים של שאלות שנשלחו על ידי קהילות במגרב (שלושה מקירואן, שניים מקאבס) לישיבת פומבדיתא בסוף תקופת הגאונים, דהיינו מראשית פועלו של רב האי בכתיבת תשובות אביו עד מותו של רב האי גאון (ראה: גרונר, קונטרסים). במאמר אחר פירסמתי קונטרס נוסף מקירואן (ראה: גרונר, שריא). וכן תיארתי שמונה קונטרסים אחרים מקהילות בצפון-אפריקה (חמישה מקירואן ואחד מכל אחת מן הקהילות הבאות: גאבס, סג'למאסה ותלמסאן) — ראה: גרונר, מתודולוגיה, עמ' 119-123; גרונר, רשימת, הנספח.

6 בין מאמרו החלוצי של מאן (ראה: מאן) לחיבורו של בן-ששון (ראה: בן-ששון), לא נעשה מאמץ חשוב לעשות שימוש ראוי בספרות התשובות לרישום תולדות התקופה.

יותר בעת ובעונה אחת? אם יותר ממסכת אחת, האם היה קשר ביניהן? האם היתה אחת המסכתות הנושא העיקרי והאחרות משניות? האם יהודי המגרב היו מעוניינים רק בפירושו ובביאורו של הגאון לטקסט התלמודי או גם ביקשו לדעת את המסקנה המשפטית או הפילוסופית הנובעת מן הדיון התלמודי? האם הם למדו, בפירוט או באריכות, טקסטים ומסורות אחרים מלבד התלמוד? באיזו שפה כתבו את השאלות ומה היתה השפה שבה ציפו לקבל את התשובה? איך אירגנו את השאלות שנשלחו לישיבות ככל: באופן מקרי, בסדר כלשהו קבוע מראש, או בהקבצות?

העובדה הראויה ביותר לציון במערכת היחסים של קהילות המגרב עם הישיבות בכבל בתקופה זו היא ההתכתבות הנרחבת ביניהן לעומת הכמות הזעומה של שאלות מן הקהילות האחרות אל הגאונים. תלמידי החכמים של המגרב, ובעיקר אלה מקירואן, היו בעלי רמה שווה לזו של חבריהם בספרד. אולם החכמים במגרב לא צימצמו את מספר פניותיהם לכבל — כפי שעשו בתי המדרש העצמאים בספרד — אלא הגדילו אותן ואף שהיו מסוגלים בהחלט לעצמאות, דחו אותה מתוך כבוד לסמכות הגאונים. ניתוח מפורט של שאלותיהם יגלה מה היתה השקפתם של חכמי המגרב על הגאונים ובאלו עניינים ביקשו את עצתם.

השאלות שהופנו לגאונים זורות אור על הפעילויות הלימודיות והאינטלקטואליות ועל תחומי ההתעניינות של הקהילות במגרב. התשובות על שאלות אלה עשויות ללמד מה היו הפעילויות ותחומי ההתעניינות, מה היה חשוב להם, מה עוררם לדיון ולויכוח ומה היתה רמת הבנתם וידיעתם. במבט ראשון נראה כי השאלות מן הקהילות במגרב מעידות על רמת הבנה גבוהה, והשאלה היא כיצד השקיפו מלומדים אלה על הספרות התלמודית והרבנית, שייצגה את החברה הבבלית והארצישראלית בשלב מוקדם יותר? כדי לבדוק את השאלות שנשלחו מן המגרב, במיוחד את הנושאים הנדונים בהן, תוך כדי השוואה עם שאלות מקהילות אחרות, השתמשנו כמסגרת להשוואה ולסימוכין במכלול השאלות והתשובות של רב האי, לרבות אלו שנכתבו על-ידיו בשיתוף עם רב שרירא גאון.⁷ בנייתן של שאלות אלו, יש עניין מיוחד בנושאים הרווחים בהן ביותר, והם נחלקים לשתי קבוצות עיקריות: (א) שאלות או בעיות הלכתיות, שאפשר לסווגן לסוגים שונים: שאלות שיש צורך בפתרון; שאלות המבוססות על מקרים שהובאו בפני בית-דין או שיש להכריע בהן; שאלות הלכתיות שמקורן בסוגיה תלמודית, שהרי התלמוד איננו מכריע בדרך-כלל בפסק ההלכה למעשה; בעיות הלכתיות היפותטיות שאינן קשורות, ככל הנראה, למקורות תלמודיים או לאירועים ממשיים. מכלול השו"ת הללו מונה יותר מ-750 שאלות כאלה והן מהוות כשני שלישים מן החומר. (ב) הקבוצה השנייה כוללת שאלות-הבהרה לפירושים, הערות או הסברים לטקסט של התלמוד הבבלי, אם של סוגיות שלמות, חלקי סוגיות או משפטים ואם של מלה בודדת (כפירושים ליצירות או לפרקים שלמים אין לראות 'שאלות'

במובן הרגיל). כ-320 שאלות במכלול השר"ת הללו, כלומר יותר מרבע מן השאלות, הן הסברים לקטעים תלמודיים.

השאלות ההלכתיות נחלקות בדרך-כלל לשני סוגים. בראשון נכללות שאלות על פעילויות דתיות או פולחניות של היהודי או קשורות בשמירת המצוות הדתיות, כגון: התפילה, מנהגי בית-הכנסת, שמירת השבת, החגים, דיני הכשרות, דיני נידה ועוד. בסוג השני כלולים עניינים אשר במערכת משפטית-מינהלית שמחוץ ליהדות ולאסלאם הם חלק מן המשפט האזרחי ונתונים לטיפולם של משרדי ממשלה, מחוקקים, מערכות משפטיות-מינהליות או בתי-משפט, כגון ענייני קנייה ומכירה, דמי שכירות, נזיקין, יחסי עובד-מעביד, ירושה או נדוניה. חלק ניכר של סוג זה עוסק בענייני המעמד האישי, למשל נישואין, גירושין ומעמד העבדים.

כלל השאלות והתשובות שנשמרו, המשמש לנו כמסגרת לסימוכין, מתחלק בערך שווה בשווה בין שני הסוגים: חיי יום-יום לעומת משפט מינהלי ואזרחי. אולם בקונטרסי השאלות מן המגרב איננו מוצאים כמעט שאלות הקשורות בפעילויות דתיות או פולחניות יומיומיות, רוב רובן הן בעיות משפטיות שבתחום החוק האזרחי.⁸ מאפיין מעניין אחר בקונטרסים של המגרב הוא המספר הגדול יחסית של שאלות משם על פירושים או ביאורים של קטעים תלמודיים. בעוד שבמכלול השר"ת השאלות על פירושים מהוות כאמור יותר מרבע מכלל השאלות הרי בקונטרסים הן מהוות כמחצית מכלל השאלות, כאשר לשאלות בענייני הלכה יש רק יתרון מספרי זעיר עליהן.⁹

שתי התופעות הללו בשאלות מן המגרב — מיעוט השאלות הדתיות בענייני יום-יום בהשוואה לריבוי השאלות האזרחיות והשיעור הגבוה יחסית של בקשות לביאורים של הטקסט התלמודי — הן, לדעתי, ביטוי לטיב מערכת היחסים בין המגרב למרכזים בבבל, ובמיוחד לתדמיתם של המרכזים הללו בעיני הקהילות בצפון-אפריקה.

להסבר על כך אקדים מספר הערות לשני הסוגים של העניינים ההלכתיים. ניתן להבחין בשני סוגים יסודיים של בעיות הלכתיות, אשר בתקופות מאוחרות יותר היו

8 רק קונטרס אחד מתוך ארבעה-עשר קונטרסים הנ"ל (ראה הערה 5), ובו רשימת שאלות, כתובה בערבית, מאת ר' יהודה בן ר' יוסף מקירואן (ראה: גאויקה, כרך ב, עמ' 69), כולל שאלות משפטיות מעשיות של ענייני יום-יום.

9 לא תמיד קל לקבוע את הסיווג של שאלה, במיוחד כאשר חסר הנוסח המלא של השאלה. לכן אני מסתייג במידה מסוימת מקביעת חוסר ההתאמה. תופעות קבועות שהן חלק מההעתיקה והמסירה של תשובות הגאונים עשויות להסביר בצורה אחרת את חוסר ההתאמה בין קונטרסי המגרב ובין 'מכלול' התשובות. לעומת זאת יש לשים לב, שמכלול התשובות כולל את קונטרסי המגרב ולכן אילו לא הבאנו אותם בחשבון היה חוסר ההתאמה בולט עוד יותר. מכל מקום התשובות האחרות הן חלקיות בלבד ומשנות אולי את מידת חוסר ההתאמה אך לא את המגמה הברורה. לכן המסקנות והתיאוריות שנוציג נכונות על אף כל ההסתייגויות. אם יש לשנות, השינוי הוא במידה בלבד ולא בעצם התיזה. ככוונתי לדרון בהסתייגויות ובפירושים אחרים לתופעה כמאמר אחר שבו אסוג את החומר בצורה מפורטת. כן אדון שם בדרכי הלימוד במגרב, גם אתייחס ל'קבוצת הבקורת' — 'מכלול התשובות'.

בדרך-כלל בתחום שיפוטם של שני נושאי תפקידים שונים: בעיות היום-יום (שרבות מהן, כגון כשרות ומנהגי בית-הכנסת, אינן סובלות דיחוי) הובאו בפני הרב המקומי; ואילו בעיות הנוהל המשפטי, המשפט האזרחי והמעמד האישי – בפני הדיין. במקומות שבהם היו ישיבות שימש ראש הישיבה כסמכות בכל הקשור בפירוש הטקסט התלמודי, אולם במקומות שלא היו ישיבות מילא את התפקיד הזה הרב או הדיין. אמנם הגבולות בין תחומים אלה היו לעיתים מטושטשים, אך הבחנה זו, התופסת בדרך-כלל בתקופות מאוחרות יותר, עשויה לזרות אור על הדינאמיקה של היחסים בין המגרב לבבל בתקופה הנדונה.

השאלות בכתב שנשלחו למשיבים המפורסמים מתום תקופת הגאונים ואילך עניינן הוא לרוב בתחום בתי-הדין. כיוון שלא ככל קהילה היה בית-דין מקומי, נשלחו הבעיות הסבוכות יותר אל בני-הסמכא החשובים, במיוחד משום שאותם עניינים לא היו בדרך-כלל דחופים כל כך וסבלו את הדיחוי שנגרם עלידי בקשת הדרכה מן החוץ. ואף זו בתקופות מאוחרות יותר היו לרוב קהילות בגודל סביר רבנים מקומיים, והשאלות הדחופות בתחום החיים הדתיים היום-יומיים הופנו אליהם; ואילו שאלות הקשורות לפירוש הטקסט התלמודי הופנו בדרך-כלל אל ראשי ישיבות או למלומדים מקומיים. רק השאלות היותר קשות נשלחו למשיבים המפורסמים. לעומת זאת, בתקופה שלפני דיוננו נשאלו הגאונים הראשונים בד"כ שאלות בתחום החיים הדתיים היום-יומיים, יותר מאשר בתחום ענייני בית-הדין. הבדל זה בין התקופות מקורו בכך, שבזמנים הקדומים יותר לא היו הרבה רבנים ותלמידי-חכמים מקומיים מלומדים ובקיאים ועל-כן נאלצו קהילות מרובות להסתייע בסמכות דתית מן החוץ גם בעניינים שבחיים היום-יומיים וגם בעניינים הטעונים הכרעת בית-דין. לעומת זאת שאלות על הטקסט התלמודי היו מועטות משום שלימוד התלמוד לא היה נפוץ כל כך בתקופה זו. עתה נחזור לשאלות מן המגרב לבבל בתקופת השיא ביחסים שביניהן ונבדוק כל

סוג של שאלות כמיצג את התפקיד המיוחד שמילא המשיב מבחינת השואל. התופעה המעניינת ביותר היא עדיין מיעוט השאלות מן המגרב בענייני יום-יום. מסקנתנו מכך היא שקהילות המגרב לא ראו בגאונים בבבל תחליף לרבניהן המקומיים ואף לא סמכות רבנית עליונה. בקהילות המגרב ניכרו כבר האותות המבשרים של התקופה 'הרבנית' שלאחר הגאונים. הרבנים המקומיים היו עתה, בדרך-כלל, המנהיגים והמדריכים הרוחניים, שהיה ביכולתם ובסמכותם לקבוע בענייני יום-יום בתחום הדת, והקהילות כבר לא נזקקו לגאונים בבבל בעניינים אלה. זו אכן התופעה שיש לראותה כסימן העיקרי למהפך במעבר מתקופת הגאונים לתקופה שלאחריה, שעל-כן גם ניתן לה הכינוי 'התקופה הרבנית'. תופעה זו מייצגת אפוא לא רק שינוי ביחס אל הגאונים אלא גם אות לתקופת-מעבר, לפחות במגרב. הקביעה בדבר שינוי הכיוון מאפשרת לנו הבנה מעמיקה יותר של הכינוי 'התקופה הרבנית'.¹⁰ אנו

מסיקים, שהרבנים נעשו מלומדים ומקובלים בקהילותיהם די הצורך כדי לתפוס את המקום ואת הסמכות שהוקנתה להם לעסוק בענייני יום-יום בתחום הדת. עתה, שלא בכתקפות קודמות, הם עסקו בנושאים אלה כבעניין שבשגרה.

אולם גם בתקופה המאוחרת היו מאפיינים מיוחדים לקהילות במגרב. כבר צוין לעיל, כי בעוד שבמכלול תשובות רב האי אל כל התפוצות כמחצית מן השאלות עוסקות בענייני יום-יום, ואילו בקונטרסים אל המגרב כמעט אין שאלות מסוג זה. שוני זה משקף לכאורה את המצב המתקדם של הרבנות המקומית במגרב באותה תקופה ומשמש עדות לרמה הגבוהה של בקיאותה ולמדנותה.

לעומת זאת המספר הגדול של שאלות מסובכות, הקשורות בעניינים אזרחיים, שהופנו מן המגרב אל הגאונים מלמד כי הן ראו בגאונים דיינים ובוררים, במיוחד במקרים קשים שהיו מעל ליכולתם של הדיינים ובתי-הדין המקומיים, או במקרים שפסקי-הדין המקומיים לא סיפקו את המתדיינים, ועל-כן שימשו ישיבות הגאונים לתושבי המגרב כבית-דין לערעורים או כסמכות משפטית גבוהה יותר. לפי תפיסה זו, היתה הפנייה אל גאוני בבל בעניינים כגון תקינותם של מנהגים ונהלים קהילתיים מסוימים או של הליכים משפטיים קהילתיים כשרה ויאותה. יהודי המגרב ראו אפוא עדיין את הגאונים כבוררים וכשופטים גם לאחר תחילת התקופה הרבנית. כמו כן הוסיפו לפנות אליהם בעניינים מכל הסוגים, לרבות תחום המעמד האישי, כאשר היה מעורב בכך יותר מצד אחד. הגאונים נשאלו בכל נושא שהיה שנוי במחלוקת בין רבנים, דיינים, קבוצות או קהילות. נוסף לכך, קהילות קטנות ומרוחקות, שלא היה להן רב מקומי, המשיכו להפנות אל הגאונים מיגוון רחב של שאלות בנושאים שונים, באמצעות נציגי הישיבות במרכזים הגדולים ואלה העבירו אותן הלאה בדרך-כלל ללא מיון ובדיקה. מקור נוסף של שאלות בענייני יום-יום היו יחידים שעמדו על כך, ששאלותיהם ייענו אך ורק על-ידי ישיבת הגאון. אולם בדרך-כלל התייחסו קהילות המגרב אל הגאונים בעיקר כאל דיינים ובוררים, מרוחקים במידת-מה ומנותקים, ולא כאל רבנים קהילתיים.

בתחום אחד נותרה סמכותן של הישיבות בבבל מוחלטת אפילו בקהילות המגרב, וזהו תחום הפרשנות של טקסטים תלמודיים, במיוחד התלמוד הבבלי, שלימודו היה העיסוק העיקרי בבתי-המדרש במגרב, כמו בכל הקהילות היהודיות שבתחום ההשפעה התרבותית של בבל. שכן הגאונים, ראשי הישיבות בבבל, נחשבו לסמכות העליונה בכל הנוגע לפרשנות התלמוד, בהיותם ממשיכי-יורשיהם של אמוראי בבל,¹¹ שחיברו את התלמוד הבבלי. הישיבות בבבל המשיכו להעביר מסורות שבעל-פה, שנמסרו על-ידי האמוראים, והוסיפו פירושים ודיוקים לנוסח של הטקסט התלמודי. לכן אין תימה, שבתקופה הנדונה, של גידול והתפתחות בתי-המדרש במגרב, כאשר יותר ויותר תלמידים מאי-פעם נכנסו למעגלי הלימוד המתקדם של התלמוד, ניכרה

עלייה חדה במספר השאלות מן המגרב לכבל, המבקשות פירוש לחיבורים או לחלקים מהם וכן במספר הפניות המלומדות להבהרת קטעים סתומים, להכרעה בין פירושים סותרים או לקביעת הטקסט המדויק בתלמוד. למרות העלייה ברמת ידיעותיהם של ראשי בתי-המדרש במגרב, הצדיקו רבות משאלותיהם את הפנייה אל הגאונים. מכך נובעת התופעה השנייה שהזכרנו בקשר לשאלות מן המגרב: מספר גדול יחסית של בקשות לפירושים או לביאורים של קטעים תלמודיים.¹²

פרט לוואי מעניין: הקהילות במגרב הפנו לגאונים בקשות לפירושים לא רק לטקסט של התלמוד אלא גם למקרא ולטקסטים ספרותיים אחרים. מספרן של בקשות כאלה בקונטרסים גדול יחסית בהשוואה למכלול התשובות ומשקף את המיגוון הרחב של תחומי ההתעניינות הרוחנית של חכמי המגרב.

תחום נוסף שבו הכירו חכמי המגרב בסמכות הגאונים בא לידי ביטוי במספר הגדול של שאלות על בעיות הלכתיות, הנובעות מטקסטים תלמודיים. שאלות אלה אינן מייצגות אירועים ממשיים שהטרידו את השואל, אלא עניינים היפותטיים שיסודם בדיון התלמודי. הואיל והשאלות היו קשורות לקטעים תלמודיים, הן היו עשויות להתייחס גם כן לענייני היום-יום בתחום הדת, שהיו מסורים בדרך-כלל לפסיקת הרב המקומי ולא הועברו מן המגרב לישיבות בכל. מאחר שהשאלות מסוג זה עסקו לא באירוע ממשי ראו בהן עיסוק בטקסט התלמודי ואת הגאונים בכבל כסמכות להכרעה בהן. שאלות מסוג זה היו רווחות בין הפניות של חוגים שהתעמקו במסכתות התלמוד ובכתבים מוקדמים של הגאונים. הקונטרסים מן המגרב מכילים מספר גדול של שאלות כאלה.¹³ רבות מהן כללו ידע משפטי חשוב וענייני ושימשו יסוד להכרעות בעלות ערך מעשי לשואלים, שהיה אפשר ליישמן הלכה למעשה. הודות להבט זה של השאלות מסוג זה, הן נכללו, על-פי רוב, על-ידינו בחלק הראשון של מאמר זה, שבו הובאו התשובות בענייני הלכה.

לסיכום — עמדנו בדברינו על היחסים המיוחדים שבין הקהילות במגרב לישיבות הגאונים. מן השאלות ששיגרו הקהילות הללו למדנו על יחסן לגאונים וכן על השפעת היחסים המיוחדים ביניהם על סוג השאלות וטיבן.

12 'יחסית גדול' בהשוואה למכלול התשובות אך לא לקונטרסים אחרים.

13 ראה במיוחד קונטרסי קירואן בהרכבי, תשובות 230-264 ולסיגילמאסה, שם 68-81 (רשומות בגרונר, מתודולוגיה, עמ' 119, הערה 3 ועמ' 121, הערה 10).

הפניות ביבליוגרפיות

- אברמסון
בן-ששון
ש' אברמסון, ר' נסים גאון, חמישה ספרים, ירושלים תשכ"ה.
מ' בן-ששון, 'חברה והנהגה בקהילות ישראל באפריקה הצפונית בימי הביניים; קירואן 800-1057', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשמ"ג.
L. Ginzberg, *Geonica*, I-II, New York 1909. גאוניקה

- T. Groner, *The Legal Methodology of Hai Gaon*, Chico, Calif. 1985. גרונר, מתודולוגיה
 גרונר, קונטרסים — —, 'לצורתם המקורית של חמשת קונטרסי תשובות גאונים (דרג')
 בתשובות הגאונים הרכבי, עלי ספר, ב (שבט תשל"ו), עמ' 5-16.
 — —, 'רשימת התשובות של רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו).
 — —, 'תשובות ר' שרירא גאון לקירואן', עלי ספר, ח (תשמ"ב), עמ' 5-22.
 ח"ז הירשברג, תולדות היהודים בצפון-אפריקה, א-ב, ירושלים תשכ"ה.
 א"א הרכבי, תשובות הגאונים, ברלין תרמ"ז.
 J. Mann, 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of
 Jewish History', *J.Q.R.* N.S. VII-XI (1917-1921), reprinted Tel
 Aviv 1970.
 מ' מרגליות, הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב.
 ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי (בעריכת ג"ד כהן), פילאדלפיא
 תשכ"ז. מרגליות
 ספר הקבלה

